

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 341.9

Ісакова В. М.,

кандидат юридичних наук, асистент кафедри міжнародного права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

МІЖНАРОДНА КУПІВЛЯ-ПРОДАЖ ТОВАРІВ ЯК ОБ'ЄКТ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДЕНСЬКОЇ КОНВЕНЦІЇ ООН «ПРО ДОГОВОРИ МІЖНАРОДНОЇ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ ТОВАРІВ» ТА МІСЦЕ ПРИНЦИПУ АВТОНОМІЇ ВОЛІ СТОРІН У ЦИХ ВІДНОСИНАХ

THE PRINCIPLE OF GOOD FAITH AND PARTY AUTONOMY WITHIN THE FRAMEWORK OF THE VIENNA CONVENTION ON CONTRACTS FOR THE INTERNATIONAL SALE OF GOODS

Стаття присвячена проблемі відображення принципів добросовісності та автономії сторін у Віденській Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів. Розкрито сутність принципів автономії та добросовісності як базових засад міжнародного приватного права. Досліджено механізм утілення наведених принципів у Віденській Конвенції ООН. Встановлено способи практичного уособлення принципів добросовісності та свободи волі в нормах Конвенції.

Ключові слова: принцип добросовісності, автономія сторін, *lex mercatoria*, міжнародні торговельні відносини, Конвенції ООН.

Статья посвящена проблеме отображения принципов добросовестности и автономии сторон в Венской Конвенции ООН о договорах международной купли-продажи товаров. Раскрыта сущность принципов автономии сторон и добросовестности как базовых принципов международного права. Исследован механизм реализации указанных принципов в Венской Конвенции ООН. Установлены способы практического олицетворения принципов добросовестности и свободы сторон в нормах Конвенции.

Ключевые слова: принцип добросовестности, автономия сторон, *lex mercatoria*, международные торговые отношения, Конвенции ООН.

The following article is devoted to the problem of displaying principles of good faith and party autonomy in the Vienna Convention on Contracts for the International Sale of Goods. The essence of the principles of party autonomy and good faith as the basic principles of international law was revealed as well as the mechanism of their implementation.

Key words: principle of good faith, party autonomy, *lex mercatoria*, international trade relations, UN conventions.

Розвиток міжнародно-правового регулювання договірних відносин тісно пов'язаний із необхідністю створення уніфікованих на глобальному рівні правил укладення та виконання договорів. Національні правові системи не відповідають вимогам, які висувають до правового забезпечення договірних відносин такі явища, як глобалізація та економічна міждержавна інтеграція. Постає потреба у створенні нової системи правил здійснення торговельної діяльності. Ці правила повинні бути прийнятними для всіх суб'єктів міжнародних економічних відносин і при цьому вписуватися у загальні риси національних правових доктрин. Ці параметри глобальних регуляторів досягнуті за рахунок створення нової системи правил правового регулювання міжнародної торгівлі – міжнародно-правових конвенцій у межах ООН та інших глобальних чи регіональних організацій (СОТ, ЄС, МЕРКОСУР тощо). Але сучасний стан розвитку системи міжнародно-правового забезпечення договірної діяльності у сфері купівлі-продажу характеризується наявністю об'єктивної потреби у подальшому зближенні й уніфікації норм міжнародного приватного права, що досягається за допомо-

гою принципів міжнародно-правового регулювання. При цьому у межах регулювання торговельних відносин засадничими є принципи добросовісності та автономії волі сторін.

Проблематика закріплення принципів добросовісності та автономії сторін у міжнародно-правових конвенціях ООН (зокрема, в Конвенції «Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів») відображена у працях таких учених, як Є.В. Бабкіна, О.В. Білоус, А. Вотсон, Ф. Віккер, І.В. Гетьман-Павлова, А.М. Гуменчук, Є.М. Кондратьєва, О.О. Мережко, Г. Тюбнер та інші.

Метою статті є аналіз механізмів міжнародно-правового впливу принципів добросовісності та автономії сторін у межах Віденської конвенції ООН «Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів» та їх практичної реалізації в міжнародних торговельних відносинах.

Розвиток принципів міжнародно-правового регулювання відносин у сфері торгівлі дав змогу суттєво спростити та оптимізувати відносини купівлі-продажу в глобальному вимірі. Найбільш важливими принципами вбачаються принципи добросовісності

та автономії сторін, оскільки вони розкривають сам зміст відносин, моделей поведінки сторін міжнародних торговельних відносин.

Принципи правового регулювання не є нормами, але вони втілені в них. Однак на рівні міжнародних відносин, коли їх суб'єкти є резидентами різних країн, навіть країн із різними правовими системами, саме принципи правового регулювання стають тими засобами, які дають змогу наблизити сприйняття правової дійсності різних суб'єктів до певного уніфікованого стану.

Такий механізм отримав назву *lex mercatoria* і є притаманним більшості міжнародно-правових актів та регуляторів міжнародних договірних відносин. Фактично *lex mercatoria* є новим режимом міжнародної торгівлі, який забезпечує уніфіковане сприйняття способів реалізації договірних відносин із приводу-купівлі продажу товарів. *Lex mercatoria* є уособленням правових традицій та найбільш прийнятних моделей організації відносин міжнародної торгівлі, які увібрали в себе найкращі надбання національних правових систем та національних законодавств різних країн. Лише згодом *lex mercatoria* отримало організаційно-правове втілення у вигляді міжнародних Конвенцій, договорів тощо, але всі такі документи приймалися з урахуванням засадничих принципів здійснення відносин у тій чи іншій сфері. Фактично саме *lex mercatoria* включає в себе ті принципи, які, втілюючись у міжнародному праві, зумовлюють способи та напрями регулювання ним договірних відносин у сфері міжнародної торгівлі.

Так, на думку О.О. Мережко, «*lex mercatoria* є зручним і справедливим засобом правового регулювання торговельних відносин, що виникають між суб'єктами міжнародного комерційного співтовариства. Привабливість *lex mercatoria* пояснюється, насамперед, тим фактом, що його норми є відносно простими порівняно зі складністю національних правових систем і є більш справедливими, оскільки відносини між суб'єктами з різних країн регулюються не на основі правопорядку однієї із країн, а на основі автономного правопорядку міжнародних конвенцій» [6, с. 175]. Крім того, саме *lex mercatoria* є одночасно засобом уніфікації норм і правил регулювання міжнародної комерційної діяльності. У цьому контексті врегулювання міжнародних торговельних відносин засобами міжнародних конвенцій вбачається єдиним можливим способом забезпечення їх ефективності.

При цьому провідне місце займають саме принципи правового регулювання, оскільки вони є тими провідниками які дають змогу уніфікувати правила, порядок і режим міжнародної торгівлі на засадах, найбільш прийнятних для всіх сторін торговельних відносин. Принципи правового регулювання, які розкриваються через механізм *lex mercatoria*, в міжнародних конвенціях часто не закріплюються як принципи самої конвенції. Вони є об'єктивним явищем, природно притаманним та логічно застосовним до самої моделі відносин із приводу купівлі-продажу товарів незалежно від умов, середовища або суб'єктного складу таких відносин. Іншими сло-

вами, принцип правового регулювання і в тому числі принципи автономії волі та добросовісності розкриваються у самій сутності, змісті, процедурному наповненні моделі взаємодії суб'єктів міжнародного приватного права.

Той факт, що вони втілюються у спеціальних конвенційних нормах та опосередковано впливають на характер міжнародно-правового регулювання засобами різних міжнародно-правових актів, свідчить про їх необхідність та виняткову важливість для здійснення торговельних відносин, а також про їх походження із правових звичаїв. Останнє яскраво розкриває зв'язок принципів міжнародного регулювання торговельної діяльності з конвенціями, в яких таке регулювання закріплюється на рівні права. Річ у тому, що самі конвенції є фактичним закріпленням торговельних звичаїв у вигляді, який є більшою мірою зручним для всіх суб'єктів міжнародних торговельних відносин.

Водночас варто звернути увагу на те, що як такі принципи міжнародного-правового регулювання відносин торгівлі (зокрема, принцип добросовісності та автономії волі) не мають чіткого закріплення у міжнародних конвенціях. І яскраво про це свідчить аналіз Віденської Конвенції ООН від 11.04.1980 р. «Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів» (далі – Конвенція). І.В. Гетьман-Павлова відзначає, що «принцип автономії волі передбачає право суб'єктів договору обрати будь-яку модель поведінки, що являє собою *lex privata*. У міжнародних актах, як і в національному законодавстві, автономія волі як принцип не позиціонує. Автономія волі – не колізійна прив'язка, а особливий спосіб регулювання приватно-правових відносин, пов'язаних з іноземним правопорядком, що має на меті запобігти колізії різнонаціональних законів, а не врегулювати їх» [3, с. 8–9]. Є.М. Кондратева зазначає, що «автономія волі означає, що та чи інша правова система дозволяє сторонам, які уклали договір, зробити вибір закону, який повинен регулювати відносини, що виникають із цього договору, і надає цьому вибору правової сили в межах законодавства відповідної країни й укладених нею міжнародних конвенцій» [5, с. 37–38].

Із цього приводу О.В. Білоус зауважує, що «теоретично така ситуація можлива, наприклад, у ситуації з Віденською конвенцією, хоча самою конвенцією такі ситуації виключаються. Натомість сам факт можливості застосування Віденської конвенції видається проявом автономії волі сторін через диспозитивність моделі поведінки щодо вибору правового регулювання відносин» [2].

Аналіз положень ст. 1 Віденської Конвенції дає змогу встановити, що «ця Конвенція застосовується до договорів купівлі-продажу товарів між сторонами, комерційні підприємства яких знаходяться у різних державах: коли ці держави є Договірними державами або коли згідно з нормами міжнародного приватного права застосоване право Договірної держави» [7]. На перший погляд, Конвенція не дає можливості договірним сторонам застосовувати пра-

вове регулювання норм Конвенції за власним бажанням або за домовленістю. А застосування можливе винятково за ознакою приналежності суб'єкта відносин до держави, яка є учасником Конвенції.

Фактично на автономії волі, тобто відсутності імперативного регулювання договірних відносин, і побудована Конвенція. Наприклад, Н.В. Тригубович акцентує увагу на тому, що «джерелом автономії волі є правова свобода індивіда, яка виражається у можливості вибору правила поведінки на рівні правових систем. Автономія волі передбачає визначення права, яке підлягає застосуванню до відносин, що вказує на її колізійний зміст. Крім того, автономія волі сторін передбачає і «договірний» елемент – це угода про вибір права, договір із колізійним змістом» [8, с. 20].

Найяскравішим проявом принципу автономії волі в межах Конвенції може бути стаття 9, відповідно до якої «сторони пов'язані будь-яким звичаєм, щодо якого вони домовилися, та практикою, яку вони встановили у своїх відносинах. За відсутності інших домовленостей вважається, що сторони мали на увазі застосування до їх договору чи до його укладення звичаю, про який вони знали чи мали знати і який у міжнародній торгівлі широко відомий і постійно додержується сторонами в договорах такого роду та відповідній галузі торгівлі [7]. Зміст цієї норми акцентує увагу на тому, що сторони вільні у виборі моделі відносин, а також у виборі тих практик ведення торгівлі, які будуть застосовані ними у двосторонніх відносинах. Цей вибір оформлюється договором, який укладається з урахуванням положень цієї Конвенції. Іншими словами, автономія волі проявляється у процесі вибору способу викладення положень договору, змісту і наповнення самих положень, але Конвенція жодним чином не зобов'язує суб'єкти торговельних відносин приймати ту чи іншу з наявних моделей. Фактично Конвенція встановлює лише спосіб гарантій дотримання договору, визначає межі регулювання договірних відносин і межі свободи сторін за формалізації основних умов свого співробітництва у сфері торгівлі.

На підтвердження цих слів можна навести зміст ст. 11 Конвенції та статей частин II та III Конвенції. Так, у ст. 11 зазначається, що «не вимагається, щоб договір купівлі-продажу укладався чи підтверджувався у письмовій формі або підпорядковувався іншій вимозі щодо форми. Він може доводитися будь-якими засобами, включаючи свідчення» [7]. Тобто форма договору залежить від правових традицій і практики здійснення міжнародної торгівлі, а тому обирається сторонами таких відносин на власний розсуд, але з обов'язковою умовою досягнення консенсусу. Натомість порядок укладання договору (Частина II Конвенції) та порядок реалізації самої купівлі-продажу (Частина III Конвенції) досить чітко регламентуються відповідними міжнародно-правовими нормами. Хоча в них визначаються більшою мірою межі свободи сторін та межі правового регулювання таких відносин, залишаючи сторонам можливість для коригування відносин та зміни їх

моделі. Однак вказані частини Конвенції накладають обов'язок на сторони відносин дотримуватися тих умов та положень договору, які встановилися між ними після того, як вони визначилися із моделлю відносин.

Таким чином, принцип автономії волі в межах аналізованої Конвенції має дві площини прояву. По-перше, суб'єкти відносин із приводу міжнародної торгівлі здатні самостійно визначати умови, зміст та характер відносин, закріплюючи все це у двосторонньому договорі, який у свою чергу регулюється нормами Конвенції. По-друге, автономія волі означає те, що Конвенція не зв'язує сторони відносин правовим регулюванням, яке ґрунтується винятково на положеннях Конвенції. Останнє означає можливість для розширення способів реалізації та захисту сторонами відносин власних прав за рахунок звернення до інших конвенційних актів або до інших міжнародно-правових звичаїв регулювання відносин у сфері міжнародної торгівлі.

Якщо принцип автономії сторін може походити з Конвенції та виходити за межі її правової дії, то принцип добросовісності відносин, навпаки, походить із міжнародних торговельних звичаїв і впливає на зміст Конвенції. Принцип добросовісності є яскравим проявом еволюції *lex mercatoria* шляхом втілення у норми міжнародного приватного права.

Принцип добросовісності не має чіткого визначення і не має жодних характеристик власного змісту в нормах Конвенції. Він опосередковується в її нормах, але не формалізується ними. Це доводить первинність правової природи самого принципу щодо норм Конвенції. Стверджуючи, що принцип добросовісності є елементом торгового звичаю, ми одночасно можемо стверджувати, що він є характерною ознакою такого стану реалізації відносин міжнародної торгівлі, які вважаються еталонними.

Первинна правова природа принципу добросовісності походить від так званого правила «*estoppel*», відповідно до якого суб'єкт міжнародних відносин не повинен вчиняти дії, які були несприятливими моделі поведінки цього суб'єкта у відносинах з його контрагентом у попередніх відносинах. Тобто принцип добросовісності розкриває не стільки обов'язок дотримуватися правил, скільки обов'язок не вчиняти дії, які суперечать звичній моделі поведінки суб'єкта. Саме така «звичність» із часом стала потребувати певної регламентації, оскільки зовнішні умови здійснення міжнародної купівлі-продажу почали змінюватися. Економічний зміст таких відносин певною мірою еволюціонував на рівні з розвитком національних законодавств, що викликало потребу у створенні певних уніфікованих міжнародно-правових регуляторів.

Тому аналізований принцип і було покладено в основу Конвенції, і варто акцентувати увагу на тому, що не Конвенція його закріплює, а він зумовлює наявність конвенційного регулювання. Принцип добросовісності у договірних відносинах не повинен бути імперативом, оскільки сама доктрина зобов'язального (договірного) права ґрунтується на

імперативі обов'язковості виконання зобов'язань. Тому добросовісність – це не індивідуальна а загальна характеристика відносин із приводу міжнародної купівлі-продажу товарів.

Із цього приводу А.М. Гуменчук зазначає, що «у міжнародному комерційному обороті, торгівлі принцип добросовісності є фактично сукупністю певних аспектів: здійснення прав однією стороною без порушення охоронюваного законом інтересу іншої; дотримання правил ділової етики (звичаїв ділового обороту); надання контрагенту достовірних відомостей про себе та про юридичну особу, від імені та в інтересах якої виступає представник; надання достовірної інформації про предмет договору тощо» [4, с. 311].

Крім цього, Г. Тюбнер звертає увагу на те, що принцип добросовісності виконує надзвичайно важливі функції за його застосування у конвенційному регулюванні відносин міжнародної торгівлі. Так, на думку британського вченого, такими функціями є:

- «розширення та встановлення договірних зобов'язань – встановлює експансивну доктрину реляційної побудови договірних відносин (виконання проміжних обов'язків, обов'язки інформування, захисту та співпраці);

- обмеження договірних прав – пов'язана з доктриною індивідуального та інституційного порушення прав (необґрунтоване набуття прав, невиконання власних зобов'язань, суперечлива поведінка тощо);

- трансформація контракту – розширює суддівські повноваження щодо зміни угод» [9, с. 86]. Щоправда, остання функція виконується лише за умови об'єктивних обставин та на вимогу однієї зі сторін. Такими умовами можуть бути як економічні, соціальні, політичні фактори, так і зміна національного законодавства, особливо податкового.

Загалом принцип добросовісності має універсальний характер, що засвідчується у положеннях Конвенції, зокрема у ст. 18, відповідно до якої «заява чи інша поведінка адресата оферти, що висловлює згоду з офертою, є акцептом» [7]. Конвенція прямо не зазначає форму акцепту та вимоги до його проголошення, однак вказана норма чітко визначає правові наслідки після того, як особа висловила згоду. Відсутність принципового формалізму та вичерпності у правовому регулюванні процесу надання акцепту вказує на те, що Конвенція передбачає сумлінне виконання стороною своїх зобов'язань після проголошення нею заяви про прийняття оферти в будь-якому вигляді, навіть до її оформлення належним чином.

Так само принцип добросовісності відображається і в нормах ст. 25 Конвенції: «порушення договору, допущене однією зі сторін, є істотним, якщо воно тягне за собою таку шкоду для іншої сторони, що остання значною мірою позбавляється того, на що вона мала право розраховувати на підставі договору, крім ситуацій, коли сторона, що порушила договір, не передбачала такого результату, і розумна особа, що діє так само за аналогічних обставин, не передбачала б його» [7]. Сама конфігурація цієї норми засвідчує той факт, що міжнародна спільнота

визнає необхідним сумлінно і добросовісно виконувати договірні зобов'язання незалежно від форми їх закріплення та способу закріплення юридичного зв'язку між сторонами. Так, сентенція «мала право розраховувати на підставі договору» вказує на те, що договір може не містити вичерпні умови здійснення купівлі-продажу, але він фіксує певні домовленості між сторонами, а отже, сторони передбачають відповідальне ставлення одна одної до власних зобов'язань.

Так само добросовісність розкривається і в сентенції «не передбачала такого результату, і розумна особа, що діє так само за аналогічних обставин». Мова йде про таку модель поведінки суб'єктів відносин міжнародної торгівлі, яка є звичною для них та ґрунтується на певних принципах, у тому числі і на принципі добросовісності як втіленні імперативу виконання зобов'язання. Акцентуємо увагу, що саме в таких тезах та в таких правових конструкціях розкривається механізм впливу принципів міжнародного приватного права, *lex mercatoria* та міжнародно-правових конвенцій. Це свідчить про неможливість аналізу механізму правового регулювання відносин за допомогою конвенційних норм без розуміння природи *lex mercatoria*, а також тих принципів, на яких ґрунтуються ті чи інші міжнародно-правові акти.

Також варто звернути увагу і на норму ст. 7 Конвенції, яка прямо передбачає, що «під час тлумачення цієї Конвенції потрібно враховувати її міжнародний характер та необхідність сприяти досягненню однакового її застосування і додержання сумлінності в міжнародній торгівлі. Питання, що стосуються предмета регулювання цієї Конвенції, які безпосередньо в ній не вирішені, підлягають вирішенню згідно із загальними принципами, на яких вона ґрунтується» [7]. До таких принципів і належать принцип добросовісності та принцип автономії волі сторін. Тобто, як слушно зауважує Є.В. Бабкіна, «в Конвенції прямо не зазначається, але мається на увазі необхідність дотримання принципів міжнародного приватного права під час здійснення відносин торгівлі, що регулюються цією Конвенцією» [1, с. 73]. З одного боку, така складна конструкція може породжувати правову невизначеність щодо характеру міжнародно-правових норм, які закріплені в Конвенції, зокрема, їх практичної реалізації. З іншого ж, на нашу думку, основна складність пов'язана із множинністю варіацій праворозуміння природи тих механізмів регулювання, які закладені в Конвенції.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можна сформулювати основні висновки щодо місця принципів автономії волі та добросовісності в аналізованій Конвенції, а також характеру їх впливу на процес регулювання відносин із приводу міжнародної торгівлі.

По-перше, наведені принципи не мають чіткої самостійної детермінації у конвенційних нормах. Але вони втілюються та опосередковуються в них. Іншими словами, Конвенція не вказує на засадничі принципи, що дає змогу дійти висновку про її походження з *lex mercatoria*.

По-друге, широка автономія волі сторін є фактичною спрямовуючою силою, яка задає вектор міжнародно-правового регулювання Конвенцією відносин із приводу міжнародної торгівлі. При цьому автономія волі уособлюється в багатьох положеннях Конвенції, але характер поширення дії цього принципу на самі договірні відносини часто обмежується її правовими положеннями.

По-третє, принцип добросовісності закріплюється в Конвенції як похідний елемент від правового звичаю, що зумовлює не лише сам характер двосторонніх відносин, але і характер тлумачення норм Конвенції, які ці відносини регулюють. При цьому добросовісність передбачається, але не імперативується у Конвенції.

На нашу думку, Преамбула Конвенції повинна бути доповнена положеннями щодо того, що Держави-учасниці під час ухвалення цієї Конвенції вихо-

дили з певних принципів міжнародного приватного права. Це суттєво підсилило б регулятивний вплив конвенційних норм, оскільки, окрім самих норм міжнародного права, до процесу регулювання відносин, що підпадають під сферу дії Конвенції, долучалися і положення *lex mercatoria*. Це жодним чином не ускладнювало б саме регулювання відносин міжнародної торгівлі, але разом із тим підсилювало б та розширювало можливості для сторін таких відносин забезпечувати реалізацію власних прав та інтересів.

Саме тому, на нашу думку, є важливим прийняття окремого Закону України «Про застосування норм Конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів», який би доповнював відповідний Указ Президії Верховної Ради Української РСР про приєднання до Конвенції системою принципів, на яких базується її застосування у практиці регулювання відносин міжнародної торгівлі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бабкина Е.В. Сложности применения конвенции ООН о договорах международной купли-продажи товаров 1980 года и иностранного права при разрешении международных коммерческих споров / Е.В. Бабкина // Актуальные проблемы права. – 2014. – № 6. – С. 68–81.
2. Білоус О.В. Світоглядна проблематика концепції *lex mercatoria* / О.В. Білоус [Електронний ресурс] Юстиніан – № 4(130) – 2013. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3972>.
3. Гетьман-Павлова І.В. Автономія волі сторін в міжнародному частному праві (доктрина, законодавство та судові практики) / І.В. Гетьман-Павлова // Мат. круглого стола 25–26 жовтня 2013 г. (г. Париж). – Париж, 2013. – 818 с.
4. Гуменчук А.М. Принцип добросовісного виконання договорів у міжнародному приватному праві / А.М. Гуменчук // Вісник ОНЮА. – 2010. – № 33. – С. 310–312.
5. Кондратьева Е.М. Свобода договора и «автономия воли сторон» как гарантии осуществления конституционных прав российских участников внешнеэкономической деятельности в международном частном праве / Е.М. Кондратьева. – Вестник права. – 2013. – № 1(6). – С. 32–45.
6. Мережко О.О. *Lex Mercatoria* – нове міжнародне торгове право / О.О. Мережко // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 1998. – № 1. – С. 169–177.
7. Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів: Віденська конвенція ООН від 11.04.1980 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_003.
8. Тригубович Н.В. Автономія волі в міжнародному частному праві: автореферат дис. к.ю.н.; спеціальність 12.00.03 / Н.В. Тригубович. – Саратов: Саратовская государственная академия права, 1999. – 25 с.
9. Тюбнер Г. Правові подразники: принцип добросовісності у британському праві, або як уніфікація права призводить до нової дивергенції / Г. Тюбнер [Переклад з англійської О. Кресіна.] // Порівняльне правознавство. – 2013. – № 1–2. – С. 77–102.
10. Watson A. Aspects of Reception of Law // American Journal of Comparative Law. – 1996. – Vol. 44. – p. 94.
11. Wieacker F. A History of Private Law in Europe : With Particular Reference to Germany. – Oxford : Clarendon Press, 1996. – 103 p.